

Fıkıh Usulünde Lafızlarda İcmâlin Sebepleri ve Tasnifi: Klasik Yaklaşımlardan Tilimsânî'ye Bir İnceleme ve Model Önerisi

Şeyma YEŞİLYAYLA

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,

İslam Hukuku Anabilim Dalı

Asst. Prof. Muş Alparslan University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law

Muş/TÜRKİYE

s.yesilyayla@alparslan.edu.tr | orcid.org/0000-0001-6362-8637

Öz

Fıkıh usulü, İslâm hukukunun teorik temelini oluşturan ve şer'î hükümlerin meşru kaynaklardan nasıl istinbat edileceğini sistemleştiren bir disiplindir. Bu ilim dalında lafızların mânaya delâlet yollarının tespiti, nasların doğru anlaşılması bakımından merkezi bir konumda yer almıştır. Ancak lafızların delâletinde her zaman açıklık ve kesinlik bulunmayıp kimi zaman çok anlamlılık, vaz' farklılıkları veya yapısal unsurlar sebebiyle kapalılıklar meydana gelmektedir. Usul literatüründe "icmâl" olarak adlandırılan bu durum, hükmün doğrudan istinbatını güçleştirmesi, te'vil ve beyan ihtiyacını doğurması ve farklı içtihatlarla zemin hazırlaması bakımından dilsel zeminde belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu çalışma, icmâlin sebeplerine dair klasik usul geleneğinde ortaya çıkan tasnifleri ele almakta ve bu tasnifleri Şerîf et-Tilimsânî'nin (ö. 771/1370) *Miftâhu'l-vüsûl* adlı eserinde ortaya koyduğu müfred-mürekkeb lafızlar ayrımı çerçevesinde yeniden değerlendirmektedir. Bu kapsamda Cessâs (ö. 370/981), Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Âmidî (ö. 631/1233) gibi usulcülerin icmâlin sebeplerine dair dağınık nitelikteki açıkla-

Geliş/Received: 24.10.2025 | **Kabul/Accepted:** 22.04.2026 | **Yayın/Published:** 20.06.2026

Atıf/Citation: Yeşilyayla, Şeyma. "Fıkıh Usulünde Lafızlarda İcmâlin Sebepleri ve Tasnifi: Klasik Yaklaşımlardan Tilimsânî'ye Bir İnceleme ve Model Önerisi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 47 (2026), 75-105./Yeşilyayla, Şeyma. "The Causes and Classification of Ijmâl in Legal Expressions in Usûl al-Fiqh: An Analysis from Classical Approaches to Tilimsânî and a Proposed Model". *Journal of Islamic Law Studies* 47 (2026), 75-105.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1810253>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Şeyma YEŞİLYAYLA | CC BY-NC-ND 4.0 International

maları, karşılaştırmalı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Yapılan analiz, söz konusu sebeplerin müfred ve mürekkebe lafızlar ayrımı altında yeniden tasnif edilebileceğini göstermektedir. Tilimsânî'nin müfred lafızlar düzeyinde “iştirâk, tasrîf farklılıkları ve lafza eklenen unsurlar”; mürekkebe lafızlarda ise “iki mâna arasını telifte iştirâk, terkîbü'l-mufasssal ve tafsîlu'l-mürekkebe” başlıkları altında ortaya koyduğu çerçeve, icmâlın sebeplerini daha sistematik bir biçimde ele alma imkânı sunmaktadır. Bu çalışmada söz konusu çerçeveden hareketle icmâlın sebeplerine dair bütüncül bir tasnif modeli önerilmektedir. Sonuç olarak çalışma, icmâlın sebeplerine ilişkin tartışmaların yalnızca dilsel bir kapalılık meselesi olarak değil, hüküm istinbat sürecini doğrudan etkileyen bir problem olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Tilimsânî'nin yaklaşımı, klasik literatürdeki birikimi yeniden düzenlemeye imkân tanınması bakımından dikkat çekici bir metodolojik aşamayı temsil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Müfred ve Mürekkebe Lafız, İcmâl, Cessâs, Gazzâlî, Âmidî, Tilimsânî.

The Causes and Classification of Ijmâl in Legal Expressions in Usûl al-Fiqh: An Analysis from Classical Approaches to Tilimsânî and a Proposed Model

Abstract

Usûl al-fiqh constitutes the theoretical foundation of Islamic law and is the discipline that systematizes the methods by which legal rulings are derived from their legitimate sources. Within this framework, determining the modes of implication or indication (*dalâlah*) of legal expressions occupies a central position for the proper understanding of the revealed texts and the sound derivation of rulings. However, such implications do not always exhibit clarity and definiteness; rather, ambiguities may arise due to factors such as homonymy, variations in designation (*waḍʿ*), and structural features of expressions. This condition, referred to in the usûl literature as *ijmâl*, plays a determinative role at the linguistic level insofar as it complicates the direct derivation of rulings, necessitates interpretation (*taʾwîl*) and clarification (*bayān*), and gives rise to divergent juristic opinions. This study examines the classifications of the causes of *ijmâl* developed in the classical usûl tradition and reassesses them within the framework of the distinction between singular (*Mufrad*) and composite (*murakkab*) expressions as articulated by al-Tilimsânî (d. 771/1370) in his *Miftâh al-wusûl*. In this context, the treatments of the causes of *ijmâl* by earlier jurists such as al-Jasâs (d. 370/981), al-Ghazâlî (d. 505/1111), and al-Âmidî (d. 631/1233) are comparatively analyzed. The analysis demonstrates that these causes, often addressed in a dispersed manner in earlier works, can be reclassified under the categories of singular and composite expressions. At the level of singular expressions, al-Tilimsânî classifies the causes of *ijmâl* under the headings of

homonymy, morphological variation, and additional elements attached to the expression. At the level of composite expressions, he organizes them under homonymy in reconciling two meanings, analytical composition (*tarkīb al-mufasssal*), and the explicative analysis of composite expressions (*tafsīl al-murakkab*). This framework provides a more systematic approach to the causes of *ijmāl*. Building on this framework, the present study proposes a comprehensive model for the classification of the causes of *ijmāl*. In conclusion, the study argues that discussions concerning the causes of *ijmāl* should not be treated merely as a matter of linguistic ambiguity, but rather as an issue that directly affects the process of legal reasoning and derivation. In this respect, al-Tilimsānī's approach represents a significant methodological stage in that it enables the reorganization of the accumulated insights of the classical usūl literature within a coherent framework.

Keywords: Islamic Law, Mufrad ve Murakkab Expressions, Ijmāl (Indeterminacy), al-Jasās, al-Ghazālī, al-Āmidī, al-Tilimsānī.

Giriş

Fıkıh usulü, şer'î hükümlerin meşru delillerden istinbat edilme yöntemlerini konu edinen ve sürecin esaslarını belirleyen bir disiplindir. Nasların doğru anlaşılması ve yorumlanması, büyük ölçüde lafızların mânaya delâlet biçimlerinin sağlıklı tespitine bağlıdır. Nitekim usul literatüründe lafız-mâna ilişkisi, hüküm istinbatının dilsel zeminini teşkil eden merkezi bir mesele olarak ele alınmıştır. Ne var ki lafzın mânaya delâleti her zaman açık ve kesin olmayıp çok anlamlılık (iştirâk), tasrîf (çekim) farklılıkları, karîne eksikliği veya terkîbî yapı gibi sebeplerle kapalılık ve belirsizlik ortaya çıkabilmektedir.

Usul literatüründe “icmâl” olarak adlandırılan bu durum, lafzın delâletinin doğrudan hüküm istinbatına elverişli olmaması, te'vil ve beyan ihtiyacını doğurması ve farklı içtihatlarla zemin hazırlaması bakımından önemli bir dilsel problem olarak değerlendirilmiştir. Mücmel konusu, klasik eserlerde genellikle âm-hâs, müsterek, hakikat-mecaz, mücmel-mübeyyen ve beyân gibi başlıklar içerisinde ele alınmıştır.¹ Fukaha usulünde daha çok lafzın kapalılığına dair yapılan “hafî-müşkil-mücmel-müteşâbih”

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*, nşr. Halil el-Meys (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1/292-299; Ebû Bekir Şemsül-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1/126, 163, 168; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2012), 2/28-37; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed ibn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-menâzir fi usûli'l-fıkh*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1998), 1/516, 527.

şeklindeki tasnif içerisinde yer almakta ve “sözün sahibi tarafından açıklama yapılmadıkça kendisinden kastedilen mânânın anlaşılmadığı lafız” olarak tarif edilmektedir.² Müttekellimûn usulünde ise daha kapsamlı bir şekilde “kastedilenin kendisinden anlaşılmadığı ve kastedilenin bilinmesi için beyana ihtiyaç duyulan hitap” şeklinde tanımlanmıştır.³ Farklı yaklaşımların varlığı, icmâlin mahiyetine ve sebeplerine yönelik değerlendirmelerin de çeşitlenmesine yol açmıştır.⁴

İcmâlin sebepleri, klasik usul geleneğinde farklı müellifler tarafından çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Bu çalışmada ilgili birikimi temsil kabiliyeti yüksek üç isim üzerinde durulmuştur. Cessâs, meseleyi lafız, kullanım ve karîne eksikliği gibi temel sebepler üzerinden açıklayan erken dönem bir çerçeve sunmaktadır. Gazzâlî ve Âmidî ise icmâlin hem müfred hem de mürekkeb lafız düzeyinde ortaya çıkabileceğine işaret ederek analitik bir düzlem inşa etmiş,⁵ ancak sözü edilen ayrımı sistematik bir tasnif hâline getirmemişlerdir. Zikredilen isimlerin tercih edilme gerekçesi, konuya dair yaklaşımların erken dönemden klasik sistemleşme aşamasına kadar geçirdiği dönüşümü yansıtmaları ve literatürde belirleyici etkiye sahip olmalarıdır. Kapsamın genişlemesini önlemek amacıyla diğer müelliflere doğrudan yer verilmemiş, çalışma, temsil gücü yüksek örneklerle sınırlandırılmıştır. Tilimsânî ise *Miftâhu'l-vusûl* adlı eserinde icmâlin sebeplerini müfred ve mürekkeb lafızlar ayrımı çerçevesinde ele almış, dağınık durumdaki önceki açıklamaları bütüncül bir tasnif altında toplayarak sistematik bir yapıya kavuşturmuştur.

Modern dönemde yapılan bazı araştırmalarda icmâl konusu daha çok lafızların delâleti ve dilsel kapalılık bağlamında incelenmiştir. Hafnâvî, Usâme Hamza, Eşref Mahmûd Kinâne ve Halîl Ebû 'Îd', Davut İltâş, Ramazan Çöklü ve İsmail Hakkı Sezgin gibi araştırmacılar, konuya farklı yönlerden temas etmişlerdir.⁶ Ancak mevcut çalışmaların

² Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl ilâ marifeti'l-usûl (Tahrîcu Ehâdisu Usûl'i-Pezdevî ile)*, nşr. Mîr Muhammed Kütüphanesi (Karaçi: y.y., ts.), 9; Serahsî, *el-Usûl*, 1/168.

³ İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah en-Nisâbü'rî el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülazîm Mahmud ed-Dîb (Mısır: Daru'l-Vefâ, 2012), 1/252; Ebu İshak İbrahim b. Ali el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fî usûli'l-fikh*, thk. Muhyiddîn Dîb Misto - Yusuf Ali Büdeyvî (Dimeşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1995), 111.

⁴ Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsî ibnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh* (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1351), 49-50; Ferhat Koca, “Mücmel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/451-452.

⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/36; Seyfüddin Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdurrezzak 'Affî (Riyad: Darü's-Samî'î, 2003), 3/13.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed İbrahim el-Hafnavî, *Eseru'l-icmâl ve'l-beyân fî'l-fikhi'l-İslâmî* (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1992); Usâme Muhammed Abdülazîm Hamza, *Esbâbü'l-icmâl fî'l-kitâb ve's-sünne ve eseruhâ fî'l-istinbât* (b.y.: Dâru'l-Feth, 1991); Eşref Mahmûd Benî Kinâne - El-Abdu Halîl Ebû 'Îd, “el-İhtimâl bi-Sebebi'l-

önemli bir kısmında klasik literatürdeki icmâl sebepleri sistematik bir çerçevede yeniden değerlendirilmemiş; özellikle Tilimsânî'nin müfred-mürekkeb lafızlar ayrımına dayalı metodu merkeze alınmamıştır. Dolayısıyla klasik birikimin bütüncül bir tasnif içerisinde incelenmesine yönelik ciddi bir boşluk bulunmaktadır.

Bu çalışma, icmâlin sebeplerine dair kapsamlı bir döküm sunmaktan ziyade klasik literatürdeki başlıca yaklaşımları Tilimsânî'nin ortaya koyduğu çerçeve üzerinden yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. İlgili hedef doğrultusunda nitel araştırma yöntemi benimsenerek klasik usul metinleri karşılaştırmalı analize tabi tutulmuştur. Öncelikle seçilen müelliflerin icmâlin sebepleri hakkındaki yaklaşımları tespit edilmiş, ardından elde edilen veriler, Tilimsânî'nin tasnifi ekseninde mukayese edilmiştir. Hedeflenen asıl nokta, mezkûr birikimin ilgili tasnif altında hangi ölçüde yeniden düzenlenebileceğini saptamak ve neticede icmâlin sebeplerine dair bir tasnif modeli önermektir.

Araştırma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde klasik usul literatüründe icmâlin sebeplerine dair yapılan tasnifler incelenmiştir. İkinci bölümde Tilimsânî'nin müfred ve mürekkeb lafızlar ekseninde geliştirdiği tasnif ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise elde edilen bulgular doğrultusunda icmâlin sebeplerine yönelik bir model ortaya konulmuştur.

Sonuç itibarıyla bu çalışma, icmâlin sebeplerine ilişkin tartışmaların yalnızca lafız-mâna ilişkisiyle sınırlı olmadığını; aynı zamanda hüküm istinbat sürecinin işleyişini doğrudan etkileyen bir boyut taşıdığını göstermeyi hedeflemektedir. Nitekim Tilimsânî'nin yaklaşımı, klasik literatürdeki birikimi daha belirgin bir düzen içerisinde yeniden şekillendirmeye imkân tanıyan dikkat çekici bir metodolojik çerçeve sunmaktadır.

1. Klasik Usul Literatüründe İcmâlin Sebeplerine Dair Yapılan Öncü Tasnifler

Tilimsânî'nin icmâlin sebeplerine dair ortaya koyduğu sistematikğin özgünlüğü, ancak kendisinden önceki literatürün genel çerçevesi dikkate alındığında tam anlamıyla kavranabilir. Bu bağlamda Hanefî (fukahâ) gelenekte Cessâs, Şâfiî-mütekellimûn çizgisinde Gazzâlî ve Âmidî, icmâl konusunu metodolojik zeminde ele alarak sonraki dönemlerde gelişecek lafzın yapısına dayalı yaklaşımların teorik temelini atmışlardır.

Vaz'î'l-Lügavî", *Ulûmu's-Serîati ve'l-Kanûn* 36/1 (2009), 171-186; Davut İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı* (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 271-281; İsmail Hakkı Sezgin, *İcmal ve Kur'an'daki Mücmelin Sünnetle Beyanı* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 6-20; Ramazan Çöklü, *Fıkıh Usûlü Edebiyatında Mücmel ve Mübeyyen -Cessâs, Bâkallânî ve Kâdî Abdülcebbar Mukayesesi-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 45-76.

Zikredilen müellifler, lafzın kapalılığını çözümlemede ortak bir amaç taşısalar da kullandıkları kavramsal çerçeve, tertip anlayışı ve metodolojik yaklaşım bakımından belirgin biçimde ayrılmaktadır.

İlk dönem usulcileri arasında yer alan Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserinde mücmelliği lafzın delâlet yapısından hareketle açıklamış; kapalılığın doğrudan dilsel düzlemde lafzın kendisinden, kullanım biçiminden ve karînenin yokluğundan doğabileceğini ifade etmiştir.⁷ Müellif söz konusu üçlü kaynağı zikretmenin yanı sıra meseleyi dâhilî (lafzın kendisinden kaynaklanan) ve hâricî (lafzın dışındaki etkenlerden doğan) kapalılık şeklinde iki ana kategori altında da değerlendirmiştir. İlgili iki ayırım, üçlü tasnifin bir alternatifi olmaktan ziyade onu daha genel düzlemde yeniden ifade eden üst bir sınıflandırma niteliği taşır. Nitekim lafzın kendisi ile kullanım biçimine dayalı kapalılıklar, dâhilî kapsamda mütalaa edilirken, karîne eksikliği ise hâricî kapalılık başlığı altında toplanmıştır.⁸

Dâhilî kapalılık kendi içinde “genel anlamlı”, “vaz’ itibariyle” ve “nakil sebebiyle (şer’î isimler)” kapalı lafızlar olarak üç alt kategoriye ayırılır; haricî kapalılık ise açık bir lafzın dışarıdan gelen bir etkenle mücmel hâle dönüşmesini ifade eder.⁹ Belirtilen sınıflandırmada Cessâs, kapalılığı doğuran faktörleri farklı yönleriyle açıklamakla birlikte ilgili amilleri lafzın yapısı ekseninde müfred-mürekkeb şeklinde ayırımına tabi tutmuştur. Ortaya çıkan tablo, icmâlin sebeplerinin tertip edilmiş bir bütünlük içerisinde değerlendirilmesini sınırlandırmaktadır.

⁷ Ebu Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. 'Uceyl Casim en-Neşemî (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuûnî'l-İslamiyye, 1994), 1/64-79; Cessâs'ın icmâlin sebepleri ile ilgili ayrıntılı açıklamalar için bk. Çöklü, *Mücmel ve Mübeyyen*, 45-76.

⁸ Cessâs, *el-Fusûl*, 1/64.

⁹ Cessâs, *el-Fusûl*, 1/64-79.

Tablo 1. Cessâs'ın İcmâlin Sebeplerine Dair Tasnifi

Ana Kategori	Alt Kategoriler	Açıklama	Örnekler
1. Lafzın Kendisinden Kaynaklanan (Dâhili) Mücmellik	1.1. Genel anlamdan kaynaklanan mücmellik	Lafzın kapsamı genel olmakla birlikte bu kapsam içine giren fertlerin tayin edilmemesi sebebiyle ortaya çıkan mücmelliktir.	"وَأَتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ / Hasat günü de hakkını verin" (el-En'am 6/141) âyetinde geçen "hak" lafzının hangi miktar ve türü ifade ettiği açık değildir; bu sebeple hükmün kapsamı mücmel kalmaktadır.
	1.2. Vaz'dan kaynaklanan mücmellik	Lafzın vazedildiği anlam yapısından kaynaklanan mücmelliktir.	
	↳ 1.2.1. Tek anlamlı lafızdan kaynaklanan mücmellik	Aslen tek bir mânaya vazedilmiş olmakla birlikte o mânanın sınırlarının açık olmaması sebebiyle ortaya çıkan mücmelliktir.	"İnsanlar üzerine öyle bir zaman gelecek ki güvenilir kimseler hain sayılacak, hainlere güvenilecektir. Bu dönemde rüveybida" söz sahibi olacaktır." (İbn Mâce, "Fiten", 24) hadisinde geçen "rüveybida" lafzının kimleri kapsadığı açık değildir; bu durum lafzın mücmel olmasına yol açmaktadır.
	↳ 1.2.2. Müsterek lafızdan kaynaklanan mücmellik	Birden fazla hakikat için vazedilmiş lafızda hangi anlamın kastedildiğinin belirlenememesi sebebiyle ortaya çıkan mücmelliktir.	"عين/Ayn" lafzı göz, pınar, altın, casus gibi farklı anlamlara gelebilmektedir; karîne bulunmadığında hangi anlamın kastedildiği belirlenemez.
	1.3. Nakilden kaynaklanan mücmellik (şer'î isimler)	Lafzın lügavî anlamından nakledilerek şer'î bir anlamda kullanılması ve bu yeni anlamın başlangıçta açık olmaması sebebiyle ortaya çıkan mücmelliktir.	"Salât, zekât, ribâ" gibi lafızlar, şer'î anlamları belirlenmeden önce kapsadıkları fiiller bakımından mücmel durumdadır.
2. Lafzın Dışındaki Bir Sebepten Kaynaklanan (Hâricî) Mücmellik	2.1. Kapalı bir lafzın ilhaki sebebiyle mücmellik	Aslen açık olan bir hitaba, anlamı belirli olmayan bir lafzın eklenmesi sebebiyle ortaya çıkan mücmelliktir.	"أَجِلْتُ لَكُمْ نَهْمَةَ الْأَعْمَامِ إِلَّا مَا بَيْنِي وَعَيْنِي / Okunacak olanlar dışında hayvanlar size helal kıldırı." (el-Mâide 5/1) âyetinde istisna edilen şeyin ne olduğu belirtilmediği için hükmün kapsamı mücmel hâle gelmektedir.
	2.2. Hâricî delil sebebiyle mücmellik	Aslen açık olan bir hitabın, onu tahsis veya takyîd eden harici deliller sebebiyle kapsamının belirsiz hâle gelmesidir.	"فَاتَّقُوا الْمَشْرِكِينَ / Müşrikleri öldürün." (et-Tevbe 5/9) âyetinin kapsamı, diğer naslarla (zimmeh ehli, ahid ehli, emân verilenler gibi grupları hariç tutan delillerle) sınırlandırıldığından hangi müşriklerin kastedildiği bu deliller dikkate alınmadan belirlenemez.

* Rüveybida, kamu işlerinde söz söyleyen ehliyetli kimseyi ifade eder. Bk. (İbn Mâce, "Fiten", 24).

Gazzâlî *el-Mustasfâ*'da mücmeli tanımladıktan sonra icmâlin ortaya çıkabileceği durumları farklı yönleriyle ele almış ve bunların müfred lafızlarda, mürekkeb yapılarla, söz diziminde ve çekiminde, vakıf-ibtidâ gibi hususlarda meydana gelebileceğini belirtmiştir. Ancak Gazzâlî, icmâlin sebeplerini zikredilen başlıklar altında müstakil ve tertibe sahip bir tasnif hâlinde sunmaktan ziyade meseleyi örnekler üzerinden açıklamayı tercih etmiştir. Nitekim zikrettiği sebepler arasında müsterek lafızların farklı, zıt veya yakın anlamlara delâleti, lafzın lügavî ve şer'î anlamı arasında tereddüt, zamirinde belirsizlik, sıfatın veya istisnanın râci olduğu unsurun tayin edilememesi gibi durumlar yer almaktadır. Ayrıca Gazzâlî'nin işaret ettiği parça-bütün ilişkisi de icmâle yol açan amillerdendir.¹⁰ Zira bir lafzın bütünü mü yoksa onun bir parçasını mı ifade ettiğinin anlaşılabilmesi, hükmün kapsamı hakkında tereddüt doğurmakta ve neticede lafzın mücmel kabul edilmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda Gazzâlî'nin yaklaşımı, icmâlin

¹⁰ bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/28-37.

sebeplerini dilin farklı kullanım alanları içerisinde ortaya koymakta, ancak söz konusu sebepleri türlerine göre düzenleyen kuşatıcı bir sistematığe ulaşmamaktadır.

Âmidî ise *el-ihkâm*'da Gazzâlî'nin ortaya koyduğu faktörleri düzenli bir şekilde ele alarak daha açık bir tertip içerisinde sıralamıştır. Her ne kadar icmâlin müfred ve mürekkeb lafızlarda meydana gelebileceği düşüncesi Gazzâlî'de mevcut ise de Âmidî bu sebepleri sistemli bir bütünlük içinde sunarak meseleyi daha belirgin hâle getirmiştir. Nitekim geliştirilen tasnifte icmâlin nedenleri, lafzın müsterekliği, zamirin merciinde tereddüt, lafzın parça ve bütününe delâleti, vakıf ve ibtidâ farkı, sıfatın belirsizliği, mecazî anlamlar arasında tereddüt, tahsis veya takyid işlemlerinin belirsizliği ve şer'î mânânın açıklanmamış olması gibi başlıklar altında toplanmaktadır.¹¹ Öte yandan Âmidî de mezkûr sebepleri müfred-mürekkeb ayrımına dayalı üst bir kategori içerisinde değerlendirmemiş, sözü edilen ayrımı daha çok icmâlin ortaya çıktığı alanları göstermek amacıyla zikretmiştir. İfade edilen yönüyle onun yaklaşımı, Gazzâlî'ye nispetle daha belirgin bir tertibe sahip olmakla birlikte icmâlin sebeplerini lafzın yapısına dayalı bir tasnif çerçevesinde ele alma noktasında sınırlı kalmaktadır.

¹¹ bk. Âmidî, *el-ihkâm*, 3/13-30.

Tablo 2. Gazzâlî ve Âmidî'nin İcmâlin Sebeplerine Dair Tasnifi

İcmâl Türü	Gerekçesi (İcmâl Sebebi)	Yaklaşım	Örnekler ve Kapalılığın İzahı
1. Müfred Lafızlarda İcmâl			
1.1. Eş Seslilik (İştirâk) Sebebiyle İcmâl	Farklı anlamlara gelen bir lafzın kullanılması.	Ortak	"العین": Altın, güneş veya göz anlamlarına delâleti.
1.2. Zıt Anamlı (Ezdâd) İştirâk Sebebiyle İcmâl	Bir kelimenin birbirine zıt iki farklı anlamı barındırması.	Ortak	"القرء": Temizlik (tuhur) veya âdet (hayz) anlamı.
1.3. Yakın/Benzer Anamlılık Sebebiyle İcmâl	Bir kelimenin birbirine çok yakın kavramları ifade etmesi.	Gazzâlî	"النور": Akıl nuru ile güneş ışığı arasındaki belirsizlik.
1.4. Eş/Benzer Varlıklara Delâlet Sebebiyle İcmâl	Bir kelimenin aynı türden farklı varlıklara işaret etmesi.	Gazzâlî	"الجسم": Gök ve yer; "الرجل": Zeyd ve Amr için kullanımı.
1.5. İstiâre Kaynaklı İcmâl	Kelimenin aslî anlamı ile mecazî anlamı arasında hangi anlamın kastedildiğini belirleyen bir karînenin bulunmaması.	Gazzâlî	"الأرض أم البشر / Yeryüzü, insanların anasıdır." ifadesinde "أم" lafzının hem "doğuran anne" hem de "insanların yaşam kaynağı" anlamına gelmesi.
1.6. Lügavî ve Şer'î Kullanım Arasında Tereddüt Sebebiyle İcmâl	Sözlük anlamı ile şer'î mâna arasında kalınması.	Gazzâlî	Salât lafzının sözlük anlamı "dua, ibadet etmek" ile şer'î mânası "tekbirle başlayıp selâmla sona eren, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî ibadet" arasında tereddüt oluşması.
2. Mürekkep Yapılarda İcmâl			
2.1. Terkibî İştirâk Sebebiyle İcmâl	Kelime öbeklerinin bütünü itibarıyla birden fazla anlama ihtimal taşıması.	Ortak	"بيده عقدة النكاح / Nikâh bağı elinde olan" ifadesinden hem "koca" hem de "veli" mânasının anlaşılabilmesi.
3. Tasrîf Sebebiyle İcmâl	Lafzın morfolojik çekiminden doğan mücmellik.	Gazzâlî	"المختار" lafzının fâil (seçen) ve mefûl (seçilen) olma ihtimali.
4. Söz Dizimi ve Zamir Mercîinin Belirsizliği Sebebiyle İcmâl	Söz diziminin veya zamirlerin hangi kavrama döndüğünün tespit edilememesi.	Ortak**	"هو" cümlesinde "كل ما علمه الحكيم / الفقيه فهو كما علمه (o)" zahirinin hem "bilene (fakihe)" hem de "bilinene" döndüğü.
5. Lafzın, Parçaların ve Sıfatların Toplamını İfade Etmede Tereddüt Sebebiyle İcmâl	Lafzın, parçaların matematiksel toplamına mı yoksa niteliğin bütününe mi delalet ettiğinin net olmaması.	Ortak	"الخمسۃ زوج وفرد" ifadesinde "2+3=5" işleminin doğru, "beşin hem çift hem tek olması" şeklindeki nitelendirmenin yanlış olması.
6. Vakf ve İbtidâ Kaynaklı İcmâl	Durak yerlerindeki okuyuş farklılıklarının anlamı bütünüyle değiştirmesi.	Ortak	Âl-i İmrân 7. âyetteki "الراسخون" lafzının başındaki "و" harfinin atf olması hâlinde rasihûnun da bilmesi; ibtidâ olması hâlinde ise tevilî yalnızca Allah'ın bilmesi.
7. Sıfatın Mercîinin Belirsizliği Sebebiyle İcmâl	Cümledeki sıfatın birden fazla ögeye dönme ihtimalinin bulunması.	Ortak	"زيد طيب بصير / ماهر" ifadesinde basiret veya maharetin tıp alanına veya başka bir hususa taalluku.
8. Mecazî Anlamların Çokluğu Arasında Tereddüt Sebebiyle İcmâl	Lafzın birden çok mecazî anlama aynı anda ihtimal taşıması.	Âmidî	Spesifik örnek verilmemiştir.***
9. Umûmun Belirsiz Tahsise Uğraması Sebebiyle İcmâl	Genel ifadenin hangi durumlara tahsis edildiğinin belirsiz kalması.	Âmidî	"أقلاوا المشركين / Müşrikleri öldürün" âyeti için "bazıları hariç" şeklinde bir tahsis yapılması durumunda mücmelliğin oluşması.
10. Sıfatın (Şartın) Bilinmemesi Sebebiyle İcmâl	Hükümün bağlandığı sıfatın/şartın tam olarak açıklanmaması.	Âmidî	"وَأَحْلَلْ لَكُمْ مَا وَّرَاءَ ذَلِكَ مَا أَنْتُمْ بِأَوَّلِ الْكَلِمِ مُخَصِّصِينَ" (Nisâ 4/24) âyetindeki "iffetli olma (ihşân)" şartı açıklanmadığı için neyin helal olduğunun kapalı kalması.
11. İstisnânın Meçhul (Belirsiz) Olması Sebebiyle İcmâl	İstisna edilen kısmın kendisinin mücmel olması (mutlakın takyidi için de geçerlidir).	Âmidî	"إِلَّا مَا يَتْلُو عَلَيْكَ" (Mâide 5/1) âyetinde istisnâ edilen kısmın mücmel olması.
12. Şer'î Mânaya Nakil Sebebiyle İcmâl****	Şer'î kullanımların lügat anlamından farklı olması; hâricî beyan olmaksızın kapalılığın devam etmesi.	Âmidî	Zekât kavramının sözlük mânası (artma) ile şer'î anlamı (zengin sayılan Müslümanların malından belirli sınıflara ayrılan pay) arasında tereddüt bulunması.

Tabloyla ilgili bazı açıklamalara dipnotta kısaca yer verilmiştir.¹²

¹² * Âmidî bu örneği, müfred lafızlarda farklı anlamlara delalet eden iştirâk kategorisinde değerlendirir. ** Gazzâlî söz dizimine, Âmidî zamirin hangi kelimeye döndüğünün belirsizliğine vurgu yapar. *** Gazzâlî

Cessâs, Gazzâlî ve Âmidî'nin icmâlin sebeplerine dair yaklaşımları birlikte değerlendirildiğinde söz konusu sebeplerin erken ve klasik dönem usul literatüründe belirli ve kuşatıcı bir tasnif çerçevesinde ele alınmadığı görülmektedir. Zikredilen müellifler, icmâle yol açan sebepleri farklı bağlamlarda ve çoğu zaman örnekler üzerinden incelemişler; ilgili faktörleri müfred ve mürekkeb lafızlar, söz dizimi, tasrîf ve çeşitli semantik ihtimaller çerçevesinde ele almakla birlikte sistematik ve hiyerarşik bir yapı içerisinde toplamamışlardır.

Özellikle Gazzâlî'de icmâlin sebeplerinin dilsel tezahürlerine dair örneklerin çeşitlendiği, Âmidî'de ise benzer etkenlerin daha belirgin başlıklar altında ele alınarak nispeten düzenli bir tertip içinde sunulduğu dikkat çekmektedir. Ancak bu görece tertipli yapıya rağmen mezkûr sebeplerin bütüncül bir tasnif anlayışı içerisinde değerlendirildiğini söylemek güçtür. Nitekim aynı türden hususların farklı bağlamlarda zikredilmesi veya farklı türlerin aynı başlık altında toplanması, ilgili yaklaşımın tam bir tasnif görünümü arz etmesini zorlaştırmaktadır. Bu durum, icmâlin sebeplerinin daha açık ve kuşatıcı bir çerçevede ele alınmasına yönelik ihtiyacı göstermektedir. Nitekim sonraki dönemde bazı usulcülerin dağınık malzemeyi daha sistemli bir yapı içerisinde değerlendirme yönünde çaba gösterdikleri görülmektedir. İfade edilen bağlamda Tilimsânî'nin yaklaşımı, icmâlin sebeplerine dair birikimi daha derli toplu bir düzen içerisinde ele alması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

2. Tilimsânî'de İcmâlin Sebeplerinin Tasnifi

Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*'de icmâlin sebeplerine dair önceki literatürde yer alan açıklamaları daha düzenli bir çerçevede ele almıştır. Bu yaklaşım, önceki usul eserlerinde farklı bağlamlarda ve çoğu zaman dağınık biçimde incelenen icmâl sebeplerinin belirli başlıklar altında bir araya getirilmesine imkân vermektedir. Nitekim icmâle yol açan faktörlerin lafzın müfred ve mürekkeb yapısı esas alınarak yeniden konumlandırıldığı, neticede aralarındaki ilişkinin daha açık biçimde ortaya konduğu görülmektedir. Tilimsânî'nin bu tertibi, mevcut birikimi bütünüyle yeniden tanımlayan bir sistem kurmaktan ziyade söz konusu açıklamaları daha belirgin bir düzen içerisinde sunma çabası olarak değerlendirilebileceği gibi icmâlin sebeplerine dair tartışmaların daha düzenli bir yapı içinde ele alınmasına katkı sağladığı da ifade edilebilir.

bu türü, müfred lafızlarda icmâl başlığı altında ele almıştır. **** Âmidî spesifik bir örnek zikretmemişse de bu duruma şu örnek verilebilir: "Niyetsiz amel yoktur" sözünün, niyetsiz amelin sıhhatinin bulunması veya kemalinin olmaması şeklinde farklı mecazî anlamlara elverişli olması. Ayrıntılı bilgi için bk. Bedrüddin Muhammed b. Bahâdî ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîl fî usûli'l-fıkḥ*, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslam, 1992), 2/232; Şeyma Yeşilyayla, *Dilin Vaz'ı ve İçtihatları Etkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024), 310-314.

Tilimsânî, icmâli müfred ve mürekkeb lafızlarda ortaya çıkan bir olgu olarak değerlendirilmekte; müfred lafızlara ilişkin sebepleri “iştirâk, tasrîf farklılıkları ve lafza eklenen unsurlar”, mürekkeb yapılara ilişkin sebepleri ise “iki mâna arasını telifte iştirâk, terkîbü’l-mufassal ve tafsîlu’l-mürekkeb” başlıkları altında incelemektedir.¹³

2. 1. Müfred Lafızlarda İcmâle Yol Açan Sebepler

Müfred (tekil) lafız, belirli bir anlama delâlet eden; ancak kendi parçaları söz konusu anlamın herhangi bir kısmını karşılamayan lafızdır.¹⁴ Nitekim “insan” kelimesi, bilinen bir anlamı ifade etmekte, fakat “in” ve “san” şeklinde parçalandığında bu parçaların hiçbirisi “insan” kavramının bir kısmına delâlet etmemektedir.¹⁵ Dolayısıyla müfred lafızlar, anlam bakımından bölünemez bir bütünlük arz eder. Bununla birlikte zikredilen türden bir lafız ister isim ister fiil ister harf kategorisinde yer alsın, delâletinde birden fazla anlam ihtimali barındırdığında icmâl ortaya çıkmaktadır. Tilimsânî, müfred lafızlarda icmâle yol açan sebepleri iştirâk, tasrîf (morfolojik farklılıklar) ve lafza eklenen unsurlar olmak üzere üç ana başlık altında ele alır.¹⁶ İlgili tasnif, müfred lafız düzeyinde ortaya çıkan kapalılık amillerini belirli başlıklar altında toplaması bakımından dikkat çekmektedir.

Zikredilen yaklaşım, önceki usul eserlerinde müfred lafızlara ilişkin olarak farklı bağlamlarda ele alınan icmâl sebepleriyle irtibatlıdır. Nitekim Cessâs’ın “lafzın kendisinden” kaynaklanan icmâle dair değerlendirmeleri, Gazzâlî’nin müfred lafızlarda iştirâk, istiâre ve şer’î kullanımlara işaret eden açıklamaları ile Âmidî’nin müşterek lafız vurgusu aynı kapsamda zikredilebilir. Ancak bu sebepler, söz konusu müelliflerde belirli bir tasnif çerçevesinde bir araya getirilmemiş, çoğunlukla muhtelif bağlamlarda ve örnekler üzerinden ele alınmıştır. Tilimsânî ise mezkûr faktörleri, müfred lafızlar başlığı altında toplayarak daha belirgin bir düzen içerisinde sunmuştur.

2.1.1. İştirâk

İştirâk, bir lafzın birden fazla hakiki mânaya delâlet etmesi durumunu ifade eder. Tilimsânî, müfred lafızlarda ortaya çıkan icmâl sebeplerini ele alırken bir lafzın farklı

¹³ bk. Muhammed b. Ahmed b. Alî et-Tilimsânî, *Miftâhu’l-vüsûl ilâ binâ’i’l-furû‘ ‘ale’l-usûl* (Suudi Arabistan: el-Mektebetü’l-Mekkiyye, 1998), 438-452.

¹⁴ Ebû Nasr Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *el-İbhâc fî şerhi’l-Minhâc* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1984), 1/208; İsmail Efendi Gelenbevi, *Burhânu Gelenbevi* (Dersaadet: Matbaatü Osmâniyye, 1310), 4.

¹⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mî’yârü’l-ilm fi’l-mantık*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2013), 49; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/31; Yakup b. Abdilvehhâb el-Bâhüseyn, *Turuku’l-is-tidlâl ve mukaddimâtihâ* (Riyad: Mektebetü İbn Rüşd, 2001), 77.

¹⁶ Tilimsânî, *Miftâhu’l-vüsûl*, 438.

mânalara delâlet edebilme ihtimalinin, anlamın tayinini güçleştirdiğine işaret etmekte ve ilgili hususu icmâlin temel görünümlerinden biri olarak değerlendirmektedir. Bu çerçevede lafzın hangi mânada kullanıldığının tespiti, karînelerin varlığına bağlı olmakta, karînenin bulunmadığı durumlarda ise anlam kapalılığı ortaya çıkmaktadır.¹⁷ Tilimsânî'nin bu yaklaşımı, usul literatüründe iştirâke yüklenen anlamla büyük ölçüde örtüşmektedir. Nitekim klasik tanımlarda iştirâk, bir lafzın her biri ayrı vaz' ile birden fazla hakikî mânaya delâlet etmesi şeklinde açıklanmıştır.¹⁸ Belirtilen durum, lafzın tek başına belirli bir mânaya tahsis edilememesine yol açmakta ve hükmün istinbatında te-reddüt doğurmaktadır.

Tilimsânî, iştirake dair en bilinen örneklerden biri olarak “الفرء” lafzını zikreder.¹⁹ İlgili lafız hem hayız hem de temizlik anlamına gelebilmekte, dolayısıyla âyet ve hadislerde geçtiğinde farklı fakihler tarafından muhtelif biçimlerde yorumlanmaktadır.²⁰ Tilimsânî “ثَلَاثَةُ قُرُوءٍ بِأَنْفُسِهِنَّ وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَضَّضْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ/Boşanan kadınlar, kendi başlarına üç kur' süresi beklerler.”²¹ âyetindeki “قروء” lafzının Mâlikî mezhebi âlimlerince “temizlik” anlamında değerlendirildiğini, Hanefîlerin ise mezkûr ifadeyi Hz. Peygamber'in “دعي الصلاة أيام أقرأئك” (Kur' günlerinde namazı bırak!)²² hadisine dayanarak “hayız” mânasında anladıklarını belirt-

¹⁷ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 439; Abdullatif İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr fi usûli'l-fikh* (Rehâvî-Azmîzâde ve Envârü'l-Halak Haşiyesi ile), thk. İlyas Kaplan (İstanbul: Şirketü Dâru'l-İrşâd, 2014), 2/645; Ebû Ali Hüseyin b. Ali er-Recrâcî eş-Şûşâvî, *Ref'u'n-nikâb 'an Tenkihi's-Şihâb*, thk. Ahmed es-Serrâh - Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004), 1/335-336; Hüseyin Mütâvî Hüseyin et-Tertûrî, *el-Müş-terek ve delâletuhu ala'l-ahkâm* (Mekke: Câmîatü el-Melik Abdülaziz, Külliyyetü's-Şerîa ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1400), 32; Abdulvehhâb Abdüsselâm Tavîle, *Eserü'l-lüga fi ihtilâfi'l-müçtehidîn* (Kahire: Darü's-Selâm, 2000), 87; Çöklü, *Mücmel ve Mübeyyen*, 54.

¹⁸ Serahsî, *el-Usûl*, 1/126; Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin er-Râzî, *el-Mahsûl fi 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/83; Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an usûl-i Fahri'l-İslam el-Pezdevî*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1/60.

¹⁹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 439.

²⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, 1/304; Şihâbüddîn Mahmûd b. Ahmed ez-Zencânî, *Tahrîcü'l-furû' ale'l-usûl*, thk. Muhammed Edîb Sâlih (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 313-314; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müçtehid ve nihâyetü'l-muktesid*, thk. Mâcid el-Hamevî (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1995), 3/1095; Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'li'l-Muhtâr*, thk. Muhammed Adnân Derviş (Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1418), 3/212; Sadüddîn Mesud b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh ala't-Tavdîh*, thk. Zekeriya Meyrât (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/121; Necmüddîn Ebü'r-Reb'î Süleyman b. Abdikavî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 2/657; Şemsüddin Muhammed b. el-Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî'l-muhtac ilâ ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc*, thk. Muhammed Halil İtânî (Beyrut: Darü'l-Marife, 2014), 3/505.

²¹ el-Bakara 2/228.

²² Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Daru'l-Marife, 2001), 1/475 (No. 810).

mektedir. Sahâbenin dahi bu konuda ihtilaf etmiş olması, Tilimsânî tarafından kur' lafzının dilde gerçekten iki farklı mânaya delalet ettiğini ve karîne bulunmadığında icmâle sebebiyet verdiğini gösteren bir delil olarak değerlendirilmektedir.²³

Tilimsânî, kendi mezhebine mensup âlimlerin tercihlerine de işaret ederek lafzın çoğul formlarının anlam üzerindeki etkisine dikkat çeker. Buna göre kur' lafzı, “أَفْرَاء” şeklinde çoğul kullanıldığında hayız, “قُرُوء” şeklinde kullanıldığında ise temizlik mânasına hamledilmektedir. Nitekim âyette lafzın “قُرُوء” şeklinde gelmesi, bu yorumu benimseyen âlimlere göre temizlik anlamını tercih etmeyi gerektirmektedir. Hanefilerin ise çoğul formların anlamı kesin biçimde tayin etmediğini, böylece ihtimalin devam ettiğini ve sahâbe arasındaki ihtilafın da kendi görüşlerini desteklediğini ileri sürdüklerini nakle-der.²⁴

Tilimsânî'nin ilgili örnek ve açıklamaları, Cessâs'ın “vaz' itibariyle kapalı lafızlar” kategorisindeki müşterek lafız örnekleriyle; Gazzâlî ve Âmidî'nin “müfred lafızlarda iş-tirâk” kategorisindeki değerlendirmeleriyle doğrudan ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla Tilimsânî, önceki yaklaşımlarda farklı bağlamlarda ele alınan bu mücmellik türünü, müfred lafızlar başlığı altında toplayarak daha belirgin bir düzen içerisinde sunmuştur.

2.1.2. Tasrîf

Tilimsânî, müfred lafızlarda icmâlin tasrîf yoluyla da ortaya çıkabildiğini belirtir. Tasrîf, bir kelimenin çeşitli maksatlarla çekim yoluyla farklı kalıplara dönüştürülmesi-dir²⁵; burada dönüşüm, “ziyade (ilave), ibdâl (harf değiştirme), hazif (eksiltme), tağyir (kalıp, hareke veya i'râb değişiklikleri) ve idğâm (birleştirme)” gibi yollarla gerçekleşir.²⁶ Zikredilen türden değişimler, lafzın delâletine etki ederek birden fazla anlam ihtimalinin ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilmektedir.

Tilimsânî bu bağlamda “لَا تُضَارُّ وَالِدَةُ بَوْلِهَا” / Hiçbir anne, çocuğu sebebiyle zarara uğ-ratılmasın...²⁷ âyetini örnek olarak zikreder. Âyette geçen “لَا تُضَارُّ” fiili, kıraat farklılıkları ve gramer açısından hem malum (لا تضارُّ) hem de meçhul (لا تُضَارُّ) şekilde

²³ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 440-442.

²⁴ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 440-442.

²⁵ Abdullah b. Yusuf el-Mısırî el-Ensârî İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfıyeti İbn-i Mâlik (Uddetü's-sâlik ile)* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.), 4/360.

²⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Süheyl İbn Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyin el-Fetlî (Beyrut: Müesse-setü'r-Risâle, 1996), 3/231.

²⁷ el-Bakara 2/233.

Tilimsânî'nin değerlendirmesi, tasrîfin lafzın delâleti üzerindeki etkisini müstakil bir başlık altında ele alması bakımından dikkat çekicidir. Cessâs ve Âmidî'nin tasniflerinde tasrîf, bağımsız bir kategori olarak yer almamakla birlikte Gazzâlî'nin lafzın tasrîfinin icmâle yol açabileceğine dair ifadeleri, ilgili yaklaşımın zeminini oluşturmaktadır. Bu yönüyle Tilimsânî, önceki müelliflerde dağınık biçimde ele alınan konuyu kendi sistematigi içinde daha belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır.

2.1.3. Lafza Eklenen Unsurlar: Nokta ve Şekil Farklılıkları

Tilimsânî, müfred lafızlarda icmâle sebep olan faktörler arasında yazıdaki nokta ve şekil farklılıklarını da zikreder.³⁴ Mezkûr unsurlar hem sözlü kullanımlarda hem de yazılı metinlerde lafzın delâletini doğrudan etkileyerek fikhî hükümlerin inşasında anlamda kapalılıklara yol açabilmektedir. Nitekim yazıdaki nokta ve şekil farklılıkları, lafzın anlamını tayinde belirleyici rol oynamaktadır.

Tilimsânî'nin verdiği örneklerde harflerin noktalı veya noktasız oluşu yanında lafzın okunuşunu belirleyen hareke farklılıklarının da anlam üzerinde etkili olduğu görülmektedir.³⁵ Her ne kadar hareke değişiklikleri, tasrîf bağlamında değerlendirilebilecek bir sebep olsa da burada doğrudan yazılı lafzın okunma biçimini belirlemesi sebebiyle nokta ve şekil farklılıklarıyla ele alınmaktadır. Tilimsânî belirtilen durumları, "levâhık" başlığı altında incelemekte ve lafzın yazılı biçiminde meydana gelen küçük değişikliklerin anlam dünyasını nasıl dönüştürdüğünü göstermektedir.

Tilimsânî, fikhî hükümlere doğrudan etki eden hususlara örnek olarak nokta ve şekil farklılığından kaynaklanan anlam ayrışmasını gösteren "altınlı gerdanlık hadisi"ni zikreder.³⁶ Fedâle b. Ubeyd (ö. 53/673) tarafından rivayet edilen bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber'e içinde altın ve incilerin bulunduğu bir gerdanlığın (satımın konusu olan mürekkebe mal), altın karşılığında (satımda karşılık olarak verilen) satılmak istendiği haber verilmiş; Hz. Peygamber de "لا تَبَاعَ حَتَّى تَفْضَلَ" (bileşenleri birbirinden ayrılmadıkça - altın karşılığında- satılamaz) buyurmuştur.³⁷ Hadisteki "تَفْضَلَ" lafzı, yazıdaki nokta farklılığına bağlı olarak "تَفْضَلَ" (sâd harfi ile ve şeddeli, fiil meçhul) yahut "تَنْضَلَ" (dâd harfi ile fiil malum) şeklinde okunmaya elverişlidir.³⁸

³⁴ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 444.

³⁵ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 446.

³⁶ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 444.

³⁷ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: Dâru lhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1991), "Müsâkât", 1591.

³⁸ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 444-445.

Birinci okuyuşa göre lafız, “تَفَضَّلَ” şeklinde okunur ve anlam “unsurlar birbirinden ayrılmadıkça satılamaz.” olur. Bu anlayışa göre gerdanlıkta yer alan altın ve diğer unsurlar (inci/boncuk) ayrılmadan söz konusu mürekkebin malın altın karşılığında satışı câiz değildir. Zira satımda karşılık olarak verilen altın ile gerdanlıkta yer alan altın arasında fazlalık ihtimali doğmakta ve ribevî mallar arasındaki mübadelede aranan denklik şartı ihlal edilmektedir. Tilimsânî, kendi mezhebinin âlimlerinin bu okuyuşu esas aldıklarını, söz konusu rivayetin muhaddisler nezdinde daha sahih kabul edildiğini ve ayrıca Hz. Peygamber’in “ayrılmadıkça satılamaz.” ifadesinin bu yorumu desteklediğini ileri sürdüklerini belirtmiştir.³⁹ Bu yaklaşım Şâfiî ve Hanbelî mezhebi tarafından da benimsenmiştir.⁴⁰ Nitekim söz konusu mesele, usul ve fûrû literatüründe “bir müd acve” hadisesi olarak şöhret bulmuştur.⁴¹

İkinci okuyuşa göre ise lafız “تَفَضَّلَ” şeklinde okunur ve anlam “satımda karşılık olarak verilen altının, gerdanlıkta yer alan altın miktarından (yani mürekkebin mal içinde bulunan altından) fazla olması gerektiği” şeklinde anlaşılır. Buna göre verilen altın, gerdanlıkta yer alan altından fazla geldiği takdirde söz konusu fazlalık, gerdanlıkta bulunan diğer unsurların (taş, boncuk veya inci gibi) karşılığı olarak kabul edilir.⁴² Diğer bir ifadeyle karşılık olarak verilen altın, hem gerdanlıkta yer alan altının bedelini hem de içerdiği diğer unsurların karşılığını kapsayacak şekilde fazla olması hâlinde satım caiz kabul edilir.

Tilimsânî, Hanefîlerin ilgili hadisin farklı rivayetlerle nakledildiğini, aynı meseleye ilişkin birden fazla ve anlam bakımından ihtilafı lafzın bulunması sebebiyle mezkûr rivayete dayanarak istidlâlde bulunmayı problemlili gördüklerini nakleder.⁴³

³⁹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 445-446.

⁴⁰ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed İbn Abdilberr, *el-İstizkâr li-mezahibi fukahâi'l-emsâr ve ulemâi'l-aktâr*, thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Dimeşk: Daru Kuteybe, 1993), 19/245-246; Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftîn*, thk. Halil Memûn Şeyhâ (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2006), 2/33-34; Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî, *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf'alâ mezhebi'l-İmâmî'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî (Kahire: Matbatü'l-Sünnetü'l-Muhammediyye, 1956), 5/36; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdulfettâh Muhammed el-Hılv (Riyad: Daru 'Âlemi'l-Kütüb, 1997), 6/92.

⁴¹ Bir müd acve meselesi: Farklı cins veya farklı nitelikte ribevî malların (hurma, buğday, altın, gümüş gibi) takas edilmesi sırasında eşitlik ve peşinlik şartlarına riayet edilip edilmediğinin tartışıldığı fikhî örneklerden biridir. Ayrıntılı bilgi için bk. İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullâh en-Nisâbü'rî el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdulazîm Mahmud ed-Dîb (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007), 5/76-77; Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 2/33-34; Şihâbüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *el-Furûk*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 3/401.

⁴² Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Darü'l-Marife, 1989), 4/12.

⁴³ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 445.

Hanefîlerin yaklaşımı, yalnızca hadiste geçen lafzın noktalı ya da noktasız oluşuna indirgenemez. Zira farklı tariklerle gelen rivayetlerin bir kısmı diğerleriyle çelişmektedir. Bu sebeple Hanefîler, belirli bir lafza dayanarak hüküm tesis etmek yerine daha genel usûlî ilkeleri ve diğer sahih rivayetleri esas almışlardır. Neticede altının altın karşılığında misli misline mübadele edilebileceği, karşılık olarak verilen altının bu miktarı aşan kısmının ise gerdanlıkta yer alan diğer unsurların karşılığı olarak değerlendirileceği kabul edilmiştir.⁴⁴

Tilimsânî, hareke değişiminin meydana getirdiği şekilden kaynaklı icmâl durumuna “نَهَى رَسُولُ اللَّهِ” fiilinin geçtiği şu meşhur hadis-i şerifi örnek göstermektedir: / Hz. Peygamber olgunlaşınca kadar hurmanın, kabukları kaldırılınca kadar taneli yiyeceklerin, tatlanınca kadar meyvenin satışını yasakladı.⁴⁵ Hadiste geçen “يَفْرَكُ” fiili, iki farklı şekilde okunmuştur. Bir okuyuşta “يَفْرِكُ” (malum sigada, “ر” harfi kesreli) şeklinde okunarak “taneli yiyecekler, ovalanıp yenmeye müsait hâle gelmedikçe/olgunlaşmadıkça satılamaz.” mânası ortaya çıkmaktadır. Bu olgunluk genellikle tanelerin kuruyarak kabuğundan kolaylıkla ayrılabilir ve dik durabilir hâle gelmesiyle ölçülür.⁴⁶ Diğer okuyuşta ise “يَفْرُكُ” (meçhul sigada, “ر” harfi fethalı) şeklinde okunarak “taneli yiyecekler, sümbülünden veya kabuğundan ayrılmadıkça satılamaz.” anlamı doğmaktadır.⁴⁷ Şâfiîler, ikinci okuyuşu esas alarak henüz sümbülünden ya da dış kabuğundan ayrılmayan buğdayın satımını caiz görmemiştir.⁴⁸ Tilimsânî, Hanefîlerin hadisin farklı rivayet varyantlarıyla nakledildiğine dikkat çekerek aynı lafzın birden fazla okunuşa müsait olması sebebiyle kesin bir anlam tayinini engellediğini, neticede söz konusu hadis üzerinden hüküm istidlâlini sağlıklı

⁴⁴ Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu meâni'l-asâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994), 4/71-75.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 20/84.

⁴⁶ Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 3/61; Burhânüddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Bekr el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi (Leknevi Şerhi ile)* (Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2008), 5/28; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Kâfî*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (y.y.: Dâru Hecer, 1997), 3/24; Merdâvî, *el-İnsâf*, 4/309.

⁴⁷ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 5/495; Mecdüddîn Ebû's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Tâhir Ahmed ez-Zâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 3/440-441.

⁴⁸ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr (Ezher: Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye, 1961), 3/51, 53; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Kitâbü'l-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb li's-Şîrâzi*, thk. Muhammed Necîb el-Muti'î (Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.), 11/114-115.

bulmadıklarını belirtmektedir. Hanefîlere göre lafızda ihtimal bulunduğundan bu ihtimalli rivayet üzerine hüküm bina edilmemelidir. Şâfiîlerin ise iki rivayetin birbirini dışlamadığını, bilakis her ikisinin de aynı mânada birleştiğini savundukları zikredilir; dolayısıyla Şâfiî mezhebine göre buğday hem olgunlaşmadan hem de başaktan ayrılmadan satılamaz.⁴⁹

Yukarıdaki açıklamalar, Tilimsânî'nin "levâhık" başlığı altında topladığı, nokta ve şekle bağlı yazı farklılıklarının anlam üzerindeki etkisini göstermektedir. Nitekim müellif, bu başlık altında lafzın yazılı temsiline ilişkin değişkenlerin (özellikle harflerin noktalı veya noktasız oluşu ile yazıdaki şekil farklılıklarının) anlamı dönüştürebilecek bir işleve sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle söz konusu icmâl sebebi, Cessâs, Gazzâlî ve Âmidî'nin tasniflerinde müstakil bir başlık altında ele alınmamıştır. Tilimsânî'nin zikredilen sebepleri, müfred lafızlar bağlamında müstakil bir başlık altında toplaması, onun lafzın delâletini yalnızca anlam ilişkileri veya sarf ile alakalı dönüşümler üzerinden değil, aynı zamanda yazıdaki temsil biçimi üzerinden de tahlil ettiğini göstermektedir. Neticede müellif, yazıya ilişkin biçimsel farklılıkların da hüküm istinbatını etkileyebilecek düzeyde anlam kapalılığına yol açabileceğini vurgulamaktadır.

Tilimsânî'nin müfred lafızlarda icmâlin sebeplerini "iştirâk, tasrîf ve lafza eklenen unsurlar" şeklinde üçlü bir tasnif içinde ele alması, klasik literatürde dağınık hâlde bulunan açıklamaların daha derli toplu bir çerçevede yeniden değerlendirilmesine imkân sağlamıştır. Bu tasnif, Cessâs'ın icmâlî lafzın delâleti kapsamında dâhilî ve hâricî sebepler üzerinden ele alan yaklaşımı ile Gazzâlî ve Âmidî'nin çeşitli örnekler etrafında geliştirdikleri değerlendirmeleri ortak bir düzen içinde bir araya getirmektedir. Böylece icmâl, münferit örneklerle sınırlı bir mesele olmaktan çıkarılarak belirli başlıklar altında ele alınmakta ve hüküm istinbat sürecinde farklı yönleriyle değerlendirilebilen bir yapı arz etmektedir.

2.2. Mürekkeb Lafızlarda İcmâlin Sebepleri

Mürekkeb lafız, hecelerine yahut parçalarına ayrıldığında her bir parçası, o lafzın delâlet ettiği anlamın bir kısmına delâlet eden lafız türü olarak tanımlanır.⁵⁰ Mesela "زَيْدٌ قَائِمٌ/Zeyd ayakta"dır." cümlesinde "Zeyd" lafzı belirli bir şahsı; "ayaktadır" ise onun hâlini bildirmektedir; zikredilen iki unsur birleşerek hükmî bir bütünlük oluşturmuştur.⁵¹ Tilimsânî mürekkeb lafızlarda ortaya çıkan icmâlin sebeplerini "iki mâna arasını

⁴⁹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 446-447.

⁵⁰ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/62; Gelenbevî, *Burhân*, 4; Bâhüseyin, *Turuku'l-istidlâl*, 79.

⁵¹ Mahmut Kaya, "Mürekkeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/45.

telifte iştirâk”, “terkîbü’l-mufasssal” ve “tafsîlu’l-mürekkeb” olmak üzere üç ana başlık altında ele almaktadır.⁵² İlgili sebeplerin her biri lafzın delâletini farklı yönlerden etki-leyerek anlamda kapalılığa sebep olabilmektedir.

2.2.1. İki Mâna Arasını Telifte İştirâk

Tilimsânî, mürekkeb lafızlarda icmâle yol açan ilk amili, terkîbî ifadelerin iki mânaya eşit derecede ihtimalli olması, yani “telifte iştirâk” şeklinde açıklar.⁵³ Bu durum, lafzın delâletinin iki ihtimal arasında tercihe imkân vermeyecek şekilde dağılması sebebiyle ortaya çıkar ve naslardan hüküm istinbatında ihtilaflara zemin hazırlar. Tilimsânî, ilgili hususa “أَوْ يَغْفُو الَّذِي بِيَدِهِ عَقْدَةُ النِّكَاحِ /...veya nikâh bağı elinde olanın hoşgörülü davranması müstesnadır.”⁵⁴ âyet-i kerimesini örnek göstermektedir: Âyette geçen “عَقْدَةُ النِّكَاحِ” terkîbi, hem “koca”ya hem de “veli”ye ihtimalli olarak delâlet etmektedir.⁵⁵

Tilimsânî, Mâlikî fakihlerinin lafzın sıyâk ve sibâkını esas alarak kastedilenin “veli” olduğu görüşünü benimsediklerini belirtir.⁵⁶ Bu anlayışa göre nikâh akdinin gerçekleştirilmesinde yetkili olan veli, mehrin belirlenmesi veya affı hususunda da söz sahibidir. Neticede âyet, cinsel birleşme gerçekleşmeden önce talâkın vuku bulması hâlinde velinin mehrin yarısını kocadan ıskat edebileceğini ifade etmektedir. Zikredilen görüş sahâbe ve tabiûndan bazıları tarafından benimsenmiş, ayrıca İmam Şâfiî’nin (ö. 204/820) kadim görüşü olarak da nakledilmiştir.⁵⁷ Tilimsânî söz konusu yoruma mukabil Şâfiî âlimlerin, mezkûr terkîbin hem veliye hem de kocaya delâlet edebileceği, zira nikâh bağını sürdürme veya sona erdirmeye yetkisinin kocada bulunması sebebiyle kocanın da aynı kapsama girdiğini ileri sürdüklerini aktarmıştır.⁵⁸ Bu takdirde âyet, cinsel birleşme gerçekleşmeden boşama durumunda mehrin yarısının ödenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu görüş, Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Şüreyh (ö. 80/699 [?]), Said b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Mücâhid (ö. 103/721), Dahhâk gibi önde

⁵² Tilimsânî, *Miftâhu’l-vüsûl*, 438, 448-452.

⁵³ Tilimsânî, *Miftâhu’l-vüsûl*, 447.

⁵⁴ el-Bakara 2/237.

⁵⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/43; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, thk. Ebu Hafs Sami b. el-Arabi (Riyad: Darü’l-Fazîle, 2000), 2/727; İbn Kudâme, *Ravzatü’n-nâzir*, 1/540; Şemsüddîn el-Halebî İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve’t-tahbîr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999), 1/207.

⁵⁶ Tilimsânî, *Miftâhu’l-vüsûl*, 447-448; Ebu’t-Tayyib es-Sûsî, *Şerhu Miftâhu’l-vusûl ilâ binâi’l-furû’ale’l-usûl* (Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2012), 249.

⁵⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/146-149; İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 16/120-121; İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid*, 3/976; Nevevî, *el-Mecmû’*, 18/50; Ebû’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Tefsîru’n-Neseî: Medârikü’t-tenzil ve hakâiku’t-tevil*, thk. Yusuf Ali Bidevî (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2011), 1/199.

⁵⁸ Tilimsânî, *Miftâhu’l-vüsûl*, 447.

gelen sahâbî ve tâbiîn tarafından benimsenmiş;⁵⁹ ayrıca Hanefî mezhebinde, İmam Şâfiî'nin cedîd görüşünde ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) nezdinde de kabul görmüş-tür.⁶⁰

Bahsedilen icmâl türü, yalnızca Tilimsânî'ye özgü bir tespit niteliği taşımaz. Nitekim Gazzâlî aynı örneği mürekkebe lafızlarda müştereklik bağlamında incelemiş, Âmidî ise mürekkebe lafızlarda icmâlin örneklerinden biri olarak zikretmiştir.⁶¹ Tilimsânî'nin asıl katkısı farklı bağlamlarda dağınık şekilde ele alınan önceki açıklamaları “telifte iştirâk” başlığı altında toplayarak daha belirgin bir tasnif çerçevesi içinde sunmasıdır.

2.2.2. Terkîbü'l-Mufasssal (Farklı Şeylerin Bir Arada Toplanma Hâli)

Mürekkebe lafızların delâletinde ihtimalli bir yapı doğuran sebeplerden diğeri, terkîb içerisinde birden fazla hususa işaret eden parçaların birlikte zikredilmesi anlamına gelen terkîbü'l-mufasssal'dır.⁶² Bu yapıda farklı durumların tek bir terkîb içerisinde bir araya gelmesi, lafzın hangi ögeye veya anlama tahsis edileceği hususunda tereddüt doğurmakta ve neticede farklı ictihâdî yorumlara zemin hazırlamaktadır.

Tilimsânî ilgili bağlamda Hz. Peygamber'in “تَمْرَةٌ طَيِّبَةٌ، وَمَاءٌ طَهُورٌ”/güzel bir meyve ve temiz su”⁶³ hadisini örnek göstermektedir. Hanefîlerin zikredilen ifadede hareketle nebîzin abdest için kullanılabileceği görüşüne değinen Tilimsânî, Mâlikîlerin ise bunun caiz olmadığını savunduğunu belirtmektedir.⁶⁴ Hanefîlere göre hadiste geçen lafız, nebîzin terkîbine işaret etmekte ve meyve ile suyun birleşiminden doğan içeceği temiz kılmaktadır. Nitekim Hanefîler, meyve ve suyun fitrî halleriyle ilgili ayrışmayı dikkate alarak hurmanın suyun içinde dağılıp suyun renginin kırmızıya çalması hâlinde⁶⁵ bu karışımı temiz su hükmünde sayabilmektedir. Neticede böyle bir nebîzle abdest almak

⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/147, 151-152, 154, 157; Sûsî, *Şerhu Miftâhu'l-vusûl*, 249.

⁶⁰ Şâfiî, *el-Ümm*, 5/168; Serahsî, *el-Mebsût*, 6/63; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi' fi tertîbi's-Şerâi'* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 2/290; İbn Kudâme, *el-Kâfi*, 4/349; Sûsî, *Şerhu Miftâhu'l-vusûl*, 249.

⁶¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/36; Âmidî, *el-İhkâm*, 3/13.

⁶² Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 448; Tilimsânî, *Mesârâtü'l-ğalat*, 773-774.

⁶³ Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.), Cin gecesinde ona: “Kırbanda ne var?” diye sormuş; o da “Nebîz var.” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.): “(Bu,) temiz bir hurma ve temiz bir sudur.” buyurmuştur. İlgili rivayetler için bk. Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Avâme (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1998), “Tahâret”, 42 (No. 85); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), “Tahâret”, 37 (No. 384).

⁶⁴ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 448-449.

⁶⁵ Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, 1/15-16.

caiz görülmektedir. Bahsedilen görüş Ebu Hanife ve İmam Muhammed'e (ö. 189/805) nispet edilmekle beraber İmam Muhammed nebîzle alınan bir abdestin ardından ihtiyaten teyemmüm alınmasını gerekli görmektedir.⁶⁶

Mâlikîler ise bu yoruma karşı çıkararak söz konusu ifadenin nebîzin kendisine değil, meyve ve suyun ayrı ayrı temiz oluşuna delâlet ettiğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre lafzın terkîbî, nebîzin “güzel bir meyve ve temiz bir sudan oluştuğunu” değil, onu “meydana getiren maddelerin ayrı ayrı temiz olduğunu” ifade etmektedir.⁶⁷ Tilimsânî mevzubahis tartışmayı açıklarken lafzın bazen terkîbin bütününe delâlet ettiğini, ancak aynı lafzın bileşenlerinin her birini aynı hükme dâhil etmediğini çeşitli misallerle ortaya koyar. Verilen örneklerle göre “beş” sayısı üç ve ikiden meydana gelmekle birlikte üç veya ikinin tek başına “beş” olduğu anlamına gelmez. Benzer şekilde “mayhoş tat” tatlı ve ekşi tatların birleşiminden oluşur, ancak ortaya çıkan durum, onun yalnızca tatlı veya yalnızca ekşi olduğu anlamını gerektirmez. Paralel bir mantıkla “güzel bir meyve ve temiz bir su” ifadesi de terkîbin bütününe delâlet etmekte, fakat lafzın her bir madde için aynı hükmü gerektirdiğini göstermemektedir.⁶⁸ Bu yoruma göre nebîz, artık aslî su vasfını yitirdiğinden söz konusu karışımla abdest alınamaz. İlgili görüş İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798), İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel gibi büyük müçtehitler tarafından benimsenmiştir.⁶⁹

Tilimsânî, Hanefîlerin ilgili itiraza cevaben hadisteki lafzın, terkîbe değil doğrudan nebîzin kendisine delâlet ettiğini, ayrıca Hz. Peygamber'in nebîz ile abdest aldığı dair rivayetlerin de bu yorumu desteklediğini ileri sürdüklerini aktarır.⁷⁰ Neticede lafzın delâleti konusunda ortaya çıkan ihtimaller, doğrudan nebîzle abdestin sahih olup olmaması meselesine yansımış ve mezhepler arasında ihtilafa sebep olmuştur.

Zikredilen icmâl türü, özellikle Gazzâlî ve Âmidî'nin bağımsız olarak inceledikleri “lafzın, parçaların toplamına veya sıfatların toplamına delâleti” başlığı altında ele aldıkları örneklerle büyük ölçüde örtüşmektedir. Ancak Tilimsânî, mezkûr durumu müstakil bir mesele şeklinde incelemek yerine terkîb düzeyinde ortaya çıkan icmâlin

⁶⁶ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr (en-Nâfiu'l-kebir şerhi ile)* (Pakistan: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, 1990), 74; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/88; Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, 1/15-16; Hamza, *Esbâbü'l-İcmâl*, 251.

⁶⁷ Sahnûn, *el-Müdevvene*, 1/114; Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 449-450.

⁶⁸ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 449-450.

⁶⁹ Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, 75; Sahnûn, *el-Müdevvene*, 1/114; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/88; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/138-140; Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Müflih, *el-Mübdî' şerhu'l-Muknî'*, thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şafiî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/28.

⁷⁰ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 450.

sebeplerinden biri olarak değerlendirmekte ve daha belirgin bir tasnif içerisinde sunmaktadır.

2.2.3. Tafsîlu'l-Mürekkeb (Birleşik Lafızların Ayırıştırılması Hâli)

Mürekkeb lafızların delâletinde anlam kapalılığına yol açan hususlardan diğeri, lafzın bütün hâlinde belirli bir mânaya delâlet etmesine rağmen terkîbî bileşenlerin ayırıştırılmasıyla farklı anlam ihtimallerinin ortaya çıkmasını ifade eden tafsîlu'l-mürekkebtir.⁷¹ Tilimsânî ilgili başlık altında Hz. Peygamber'in Mugîre b. Şu'be'den (ö. 50/670) rivayet edilen şu hadisini örnek göstermektedir: “أَنَّ النَّبِيَّ تَوَضَّأَ فَمَسَحَ بِنَاصِيَتِهِ وَ عَلَى الْعِمَامَةِ وَ عَلَى الْخُفَّيْنِ / Hz. Peygamber abdest aldı. Perçemini, sarığını ve mestlerini mesh etti.”⁷² Hadiste geçen “فَمَسَحَ بِنَاصِيَتِهِ وَ عَلَى الْعِمَامَةِ وَ عَلَى الْخُفَّيْنِ” ifadesi, lafzî bütünlüğü içinde bir anlam ifade etmekle birlikte ayırıştırıldığında farklı ihtimallere elverişli hale gelmektedir.

Birinci ihtimale göre Hz. Peygamber perçemini ve sarığını ayrı ayrı meshetmiştir. Belirtilen doğrultuda ya tek bir abdestte her ikisini ayrı ayrı meshetmiş ya da iki farklı abdestte birinde perçemini diğerinde ise sarığını meshetmiştir. Bu yoruma göre başın ön kısmının, yalnızca sarığın veya her ikisinin birlikte mesh edilmesi mümkündür; üç uygulama da câizdir. İlgili yaklaşım Hanbelî mezhebine mensup fakihler tarafından benimsenmiştir.⁷³

İkinci ihtimale göre ise Hz. Peygamber hem perçemini hem de sarığını birlikte meshetmiştir. Ortaya çıkan tabloda hadisin delâleti, yalnızca birini tercih etmenin kâfi olmadığı, ikisinin birlikte meshedilmesinin esas olduğu yönündedir. Zikredilen görüş Mâlikî, Hanefî ve Şâfiî mezhepleri tarafından tercih edilmiştir.⁷⁴ Onlara göre eğer sadece perçem veya sadece sarıkla yetinmek yeterli olsaydı Hz. Peygamber, uygulamalardan birini tercih ederek onunla iktifa ederdi.⁷⁵ Ancak Mâlikîler, hadisin ravisi Mugîre b. Şu'be'nin, bunun tek bir abdest esnasında gerçekleştiği yönündeki açıklamalarını dikkate alarak rivayetin iki farklı abdest ihtimaline dayalı yorumlarını geçerli kabul etmemiştir.⁷⁶

⁷¹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 450; Tilimsânî, *Mesârâtü'l-ğalat*, 774.

⁷² Müslim, “Tahâret”, 83.

⁷³ Alâuddin Ali İbn Balbân el-Fârisî İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 4/177; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/379; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/438; Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 450-452; Tilimsânî, *Mesârâtü'l-ğalat*, 773; Merdâvî, *el-İnsâf*, 1/185-186.

⁷⁴ Şâfiî, *el-Ümm*, 1/26; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/101; Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, 1/5; Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Karâfi, *ez-Zahîre*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 1/259, 261.

⁷⁵ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 450-451.

⁷⁶ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüsûl*, 452; Sûsî, *Şerhu Miftâhu'l-vüsûl*, 255.

Ele alınan örnek, mürekkebe lafızların tafsîl edilmesiyle ortaya çıkan icmâlin doğrudan amelî hükümlerin istinbatına nasıl yansıdığını açıkça göstermektedir. Lafzın parçalarına ayrıştırılması, farklı yorumlara imkân tanınmış; bu yorumlar ise mezheplerin itihâdî yaklaşımlarında etkili olmuştur. Dolayısıyla tafsîlî'l-mürekkebe, lafız ile delâlet arasındaki ilişkinin ne derece esnek ve ihtimalli bir yapıya sahip olduğunu ortaya koyan dikkat çekici bir kategoridir.

Tablo 3. Tilimsânî'nin İcmâlin Sebeplerine Dair Tasnifi

Ana Kategori	Alt Kategoriler	Kapalılık Gereçesi	Örnekler
1. Müfred Lafızlarda İcmâlin Sebepleri	1.1. İştirâk	Bir lafzın vaz' itibarıyla birden fazla mânaya delâlet etmesi ve bağlamda hangi mânanın murad edildiğini tayin eden karinelerin bulunmaması sebebiyle delâlette tereddüt doğmasıdır.	"الفرم" lafzı hem hayız hem tuhûr (temizlik) anlamına delâlet eder. Karîne bulunmadığında lafız mücmel olmaktadır.
	1.2. Tasrîf farklılıkları	Aynı lafzın farklı çekimlerinden dolayı anlam değişikliğine yol açması ve bunun delâleti etkilemesidir.	"لَا تُفَارِقُونَ" âyetindeki "تُفَارِقُونَ" fiili hem malum (لَا تُفَارِقُونَ) hem meçhul (لَا تُفَارِقُونَ) biçiminde okunabilmektedir. Buna bağlı olarak annenin zarar veren mi yoksa zarar gören mi olduğu değişmektedir.
	1.3. Lafza eklenen unsurlar	Bir kelimeye eklenen hareketin veya noktalama unsurunun farklı biçimlerde belirlenmesiyle anlam değişikliğine yol açmasıdır.	Bir hadiste geçen "يُفَرِّقُ / يَفْرَقُ" fiilinin biri malum, diğeri meçhul olmak üzere iki şekilde okunabilmesi, fiilin öznesi ve dolayısıyla hükmün muhatapları bakımından farklı anlamlara kapı aralamaktadır.
2. Mürekkebe Lafızlarda İcmâlin Sebepleri	2.1. Telifte iştirak	Terkîbî bir ifadenin bütün olarak birden fazla mânaya eşit derecede ihtimalli biçimde delâlet etmesidir.	"عَمَدَةً أَوْ بَعُثُوا الَّذِي يَبْدُو عَقْدَةُ الْبَكَاحِ" âyetindeki "عَمَدَةً" terkibi hem veliye hem kocaya nispet edilebilmekte; bu durum mehrin belirlenmesi/affı konusunda farklı içtihatlarla yol açmaktadır.
	2.2. Terkîbü'l-mufasssal	Birden fazla unsurun aynı terkîbî içinde zikredilmesi sebebiyle lafzın, terkîbin bütününe mi yoksa unsurların her birine mi delâlet ettiğinin belirsizleşmesidir.	"تَمْرَةٌ طَيِّبَةٌ، وَمَاءٌ طَهُورٌ" hadisinin, nebîzin terkîbî bütününe temizliğine veya onu oluşturan unsurların ayrı ayrı temizliğine delâlet etmesi farklı mânalara kapı aralamaktadır.
	2.3. Tafsîlî'l-mürekkebe	Terkîbî bir ifadenin ayrıştırılması durumunda fiil veya hükmün, unsurlar arasında birlikte mi yoksa ayrı ayrı mı gerçekleştiğinin belirlenmemiş olmasıdır.	"فَمَنْشَحْ بِنَاصِيَتِهِ وَعَلَى الْجَمَامَةِ" hadisi, perçem ve sarığın birlikte mi yoksa ayrı ayrı mı meshedildiği konusunda farklı yorumlara imkân vermiştir.

Tilimsânî'nin mürekkebe lafızlarda icmâlin sebeplerine dair geliştirdiği telifte iş-tirâk, terkîbü'l-mufasssal ve tafsîlî'l-mürekkebe şeklindeki üçlü tasnif, lafzın delâletine bağlı anlam ihtimallerinin farklı düzlemlerde ortaya çıkışını görme imkânı sunmaktadır. Telifte iştirâk, terkîbin bütününe birden fazla mânanın eş zamanlı olarak mümkün olmasına işaret ederken, terkîbü'l-mufasssal farklı bileşenlerin aynı lafız bünyesinde bir araya gelmesinden doğan ihtimalleri, tafsîlî'l-mürekkebe ise lafzın ayrıştırılmasıyla

ortaya çıkan anlam yönelimlerini açıklamaktadır. Böylece icmâl olgusunun yalnızca lafzın tekil yapısından değil, aynı zamanda terkîbî bütünlüğünden ve bu bütünlüğün çözüme biçimlerinden de kaynaklanabileceği anlaşılmaktadır.

Mevcut yaklaşım, klasik usul literatüründe farklı başlıklar altında ele alınan açıklama ve analizlerin, mürekkeb lafızlar bağlamında daha belirgin bir tasnif çerçevesinde bir araya getirilmesini mümkün kılmaktadır. Tilimsânî'nin tasnifi, önceki müelliflerin konuya dair açıklamalarını yeniden üretmekten ziyade belirli kategoriler altında toplanarak daha düzenli bir görünüm kazandırmakta; dolayısıyla icmâlê götüren sebeplerin daha sistemli bir şekilde değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

3. İcmâlin Sebeplerine Dair Bütüncül Bir Tasnif Modeli

Klasik fıkıh usulü literatüründe icmâlin sebepleri, farklı müelliflerce çeşitli bağlamlarda ele alınmış; ancak söz konusu faktörlerin sistematik bir bütünlük içerisinde değerlendirilmesi ekseriyetle sınırlı kalmıştır. Cessâs, icmâlî lafzın kendisinden, kullanımından ve karînenin yokluğundan doğan bir durum olarak açıklamış; Gazzâlî ve Âmidî ise meseleyi, lafzın delâletini etkileyen faktörler üzerinden daha ayrıntılı biçimde tahlil etmiştir. Her iki müellif de icmâlin müfred ve mürekkeb lafızlarda meydana gelebileceğini belirtmekle birlikte ilgili sebepleri, her iki yapı temelinde açıkça sınıflandırmamış; neticede, literatürde parçalı ve dağınık bir görünüm ortaya çıkmıştır.

Tilimsânî'nin *Miftâhu'l-vüsûl*'de ortaya koyduğu tasnif, mevcut birikimi daha düzenli bir çerçevede değerlendirmeye imkân tanımaktadır. İcmâlin kaynaklarını, lafzın yapısına göre müfred ve mürekkeb şeklinde iki ana kısma ayıran müellif, müfred lafız düzeyinde iştirâk, tasrîf ve lafza eklenen unsurlar gibi anlamı etkileyen sebepleri tespit ederken, mürekkeb düzeyinde ise telifte iştirâk, terkîbü'l-mufassal ve tafsîlu'l-mürekkeb gibi lafızlar arası ilişki biçimlerinden doğan anlam ihtimallerini incelemiştir. Dolayısıyla ilgili sınıflandırma, icmâlin sebeplerini, lafzın iç yapısı ile terkîbî yapısı arasındaki ayrımı dayandırarak sistematik biçimde temellendirmekte ve önceki müelliflerin dağınık açıklamalarını müşterek bir çerçevede yeniden ele alma fırsatı sunmaktadır.

Mevcut birikimin aynı yaklaşım merkeze alınarak yeniden düzenlenmesi, literatürdeki dağınıklığın giderilmesi ve icmâl sebeplerinin netleşmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Nitekim müfred ve mürekkeb ayırımına dayanan yöntem ekseninde Cessâs, Gazzâlî ve Âmidî'nin farklı bağlamlarda ele aldığı değerlendirmeleri ortak bir çatı altında toplanacaktır. Belirtilen çerçevede oluşturulan bütüncül tasnif modeli aşağıda sunulmaktadır.

Tablo 4. İcmâlin Sebeplerine Dair Bütüncül Bir Tasnif Teklifi

İcmâl Sebebi	Klasik Usul Kaynaklarındaki Yeri	Örnek ve İcmâl (Kapalılık) Yöntü
1. Müfred Lafızlarda İcmâl	Gazzâlî ve Âmidî'de kapalılığın müfred ve mürekkep lafızlarda ortaya çıkabileceği belirtilmektedir.	(Bu bölüm alt kategorilerde detaylandırılmıştır).
1.1. Genel Anlamlı Kapalı Lafızlar	Cessâs'ta lafzın bizzat kendisinden kaynaklanan mücmellik kategorisi altında ele alınmaktadır.	"وَأَتَرَا حَقَّةَ يَوْمٍ حَصَادٍ" (el-En'am 6/141). Âyetteki "hak" lafzı, kastedilen miktarı belirsiz bıraktığından mücmel sayılmıştır.
1.2. Vaz' İtibariyle Kapalı Lafızlar	Cessâs'ta, bizzat lafzın kendisinden kaynaklanan mücmellik altında ele alınmaktadır.	Bu lafızlardaki kapalılık dışarıdan değil, konuldukları anlam itibarıyla başlangıçtan (yapıdan) gelir.
1.2.1. Tek Anlamlı Lafızlar	Cessâs'ta, vaz' itibarıyla mücmellik kategorisi altında değerlendirilmektedir.	"رُوبِيْمَةُ". Rüveybida gibi dil içinde yerleşmemiş olan anlam, olağan kullanımla değil dilin kurucusunun açıklamasıyla bilinebilir.
1.2.2. Çok Anlamlılık (Müşterek)	Cessâs'ta vaz' itibarıyla mücmellik; Gazzâlî ve Âmidî'de müfred lafızlarda müştereklikten kaynaklanan mücmellik kategorisi altında ele alınmaktadır.	"العَيْن" (göz, altın, pınar) ve "الغَرْمُ" (hayız, temizlik). Zıt veya farklı anlamların aynı lafızda birleşmesidir.
1.2.3. Şer'î Manaya Nakil	Cessâs'ta vaz' itibarıyla mücmellik; Gazzâlî'de müfred lafızlarda, Âmidî'de ise müstakil bir mücmellik sebebi kategorisi altında ele alınmaktadır.	Şâri'nin beyanı bulunmaksızın <i>salât</i> , <i>zekât</i> , <i>savm</i> gibi şer'î mânalara nakledilen lafızlardan murâd edilen anlamın kapalı olmasıdır.
1.3. Tasrîf Farklılıkları	Gazzâlî'de müstakil bir mücmellik sebebi kategorisi altında, Âmidî'de ise iştirâk örnekleri içerisinde zımnen değerlendirilmektedir.	"المُخْتَار" (seçen/seçilen) ve "تَضَار" (zarar gören/veren). İsm-i fâil/mef'ûl işlevi ile malum/meçhul okunma ihtimalinin fiilin yönünü belirsiz kılmasıdır.
1.4. Lafza Eklenen Unsurlar (Hareke, Nokta, Şekil)	Cessâs, Gazzâlî ve Âmidî'de bu şekilde bir kategori bulunmamaktadır.	"يَفْرُكُ / تَفْرُكُ" ve "تَفْضُلُ / تَفْضُلُ". Yazım veya harekedeki değişim özneyi ve anlamı farklılaştırdığından metnin okunuşu ve hükmü tartışmalı hâle gelir.
1.5. İstiâre ve Mecaz	Gazzâlî'de müfred lafızda istiâreden kaynaklı mücmellik, Âmidî'de ise müstakil bir mücmellik sebebi olarak ele alınmaktadır.	"الأَرْضُ أُمُّ الْبَشَرِ". İstiâre/mecaz sebebiyle oluşan belirsizliktir.
2. Mürekkep Lafızlarda İcmâl	Cessâs'ta bu şekilde bir tasnif yer almamakta; Gazzâlî ve Âmidî'de ise mücmelliğin mürekkep lafızlarda da ortaya çıkabileceğine işaret edilmiştir.	(Bu bölüm alt kategorilerde detaylandırılmıştır).
2.1. Terkîbî İştirâk	Gazzâlî ve Âmidî'de, mürekkep lafızlarda birden fazla anlama ihtimal veren terkipler bağlamında ele alınmaktadır.	"يَدُ عَقْدَةِ الْكَاحِ". Nikâh bağı elinde bulunan ifadesi kocaya da velye de hamledilebildiğinden terkiîb mücmeldir.
2.2. Terkîbü'l-Mufasssal	Gazzâlî ve Âmidî'de parça-bütün ilişkisine dayalı anlam ihtimalleri çerçevesinde değerlendirilmektedir.	"الْحَمْسَةُ زَوْجٌ وَفَرْدٌ". Beşin 2+3'ten oluşması doğru olsa da kendisini "çift ve tek" diye nitelemek çelişki doğurur.
2.3. Tafsilî'l-Mürekkep	Cessâs, Gazzâlî ve Âmidî'de bu şekilde bir kategori bulunmamaktadır.	"فَنَسَخَ بِنَاصِيَتِهِ وَعَلَى الْعِمَامَةِ". Mesh işleminin ayrı mı yoksa birlikte tek seferde mi yapılacağına ayrıştırılmamasıdır.
2.4. Zamir Mercii	Gazzâlî'de söz diziminden kaynaklanan mücmellik kategorisi altında; Âmidî'de ise müstakil bir mücmellik kategorisi olarak ele alınmaktadır.	"كُلُّ مَا عَلِمَهُ الْفَقِيهُ فَهُوَ كَمَا عَلِمَهُ". Zamirin bilen fakihi mi yoksa bilinen nesneye mi döndüğü belli değildir.
2.5. Vakf ve İbtidâ	Gazzâlî ve Âmidî'de, başlangıç ve durak yerlerinin farklılığından kaynaklanan mücmellik kategorisi altında incelenmektedir.	Âl-i İmrân 3/7 âyetindeki "الرَّاسِخُونَ" lafzının hemen öncesindeki "و" harfinin atfî (râsîhûn da te'vili bilir) veya ibtidâ (te'vili sadece Allah bilir) olma ihtimalinin anlamı değiştirmesidir.
2.6. Sıfatın Mercii'nin Belirsizliği	Gazzâlî ve Âmidî'de müstakil bir icmâl kategorisi olarak ele alınmaktadır.	"زَيْدٌ طَيِّبٌ مَاهِرٌ". Zaid sıfatının tıp alanına mı başka bir ustalığa mı ait olduğu bağlam olmadan anlaşılamaz.
2.7. İstisnâ ve Tahsis Belirsizliği	Cessâs'ta lafzın dışındaki bir sebepten kaynaklanan mücmellik kategorisi altında, Âmidî'de ise müstakil bir icmâl sebebi olarak değerlendirilmektedir.	"إِلَّا مَا يَتْلُو عَلَيْكُمْ". Tilavet edilenlerden ne kastedildiği tespit edilemeyince istisna ve asıl hüküm belirsizleşir.
2.8. Kapalı Lafzın Eklenmesi	Cessâs'ta lafzın dışındaki bir sebepten kaynaklanan mücmellik kategorisi altında değerlendirilmektedir.	"وَأَحَلُّ تَكْلَمًا مَا وَرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَتَّبِعُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُخَصِّينَ" (en-Nisâ 4/24). İffetli olma (ihsân) kaydının neleri kapsadığı açıklanmadığından neyin helal kılındığı mücmel kalır.

Sonuç

Tilimsânî'nin icmâlin sebeplerine dair geliştirdiği tasnif, fıkıh usulü literatüründe dağınık biçimde ele alınan dilsel ve metodolojik tahlilleri belirli bir tertip içerisinde bir araya getirmesi bakımından dikkat çekmektedir. İcmâlî doğuran faktörlerin müfred ve mürekkebe ayrımı üzerinden incelenmesi, meselenin daha sistematik bir çerçevede değerlendirilmesine imkân sağlamıştır. Geliştirilen yöntem sayesinde Cessâs'ın lafzın delâlet yapısına odaklanan usulü, Gazzâlî'nin dilsel tezahürler üzerinden yürüttüğü analizler ve Âmidî'nin zikredilen hususları belirli başlıklar altında toplama çabası, müşterek bir tertip içerisinde birlikte değerlendirilebilir hâle gelmiştir.

İlgili tasnif, önceki birikimi yalnızca derlemekle sınırlı kalmayıp bazı yönleriyle yeniden inşa eden bir mahiyet arz etmektedir. Nitekim müfred lafızlarda iştirâk ve tasrîfin yanı sıra yazımdan kaynaklanan nokta ve şekil/hareke farklılıklarının müstakil icmâl sebepleri arasında zikredilmesi, lafzın anlamını belirlemede biçimsel hususları da dikkate alan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Dolayısıyla mevcut çalışma, klasik literatürde farklı başlıklar altında ele alınan icmâl sebeplerinin, Tilimsânî'nin müfred ve mürekkebe eksenli tasnifi esas alınarak daha bütüncül ve tutarlı bir şekilde yeniden düzenlenebileceğini ortaya koymaktadır.

Öte yandan mezkûr tasnifin, icmâle yol açan bütün sebepleri kuşatan nihai bir çerçeve sunduğu söylenemez. Zira model, ağırlıklı olarak lafız ve metin merkezli bir yapı arz ederken, anlamın tayininde etkili olan bağlam, örf ve diğer hâricî karîneler gibi unsurlara sınırlı ölçüde yer verilmektedir. Ortaya çıkan tablo, icmâl probleminin farklı boyutlarını kapsayacak daha geniş tasniflere duyulan ihtiyacın devam ettiğini göstermektedir. Sonuç olarak Tilimsânî'nin tasnifi, tamamlanmış bir sistemden ziyade meselenin anlaşılmasına katkı sağlayan ve geliştirmeye açık bir model olarak değerlendirilmelidir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Âmidî, Seyfuddin Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdurrezzak 'Afîfî. Riyad: Darü's-Samî'î, 2003.
- Bâhüseyn, Yakup b. Abdilvehhâb. *Turuku'l-istidlâl ve mukaddimâtihâ*. Riyad: Mektebetü İbn Rüşd, 2. Basım., 2001.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. et-Tayyib. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. nşr. Halil el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Benî Kinâne, Eşref Mahmûd - Ebû 'Îd, El-Abdu Halîl. "el-İhtimâl bi-Sebebi'l-Vaz'i'l-Lügavî". *Ulûmu's-Şerîati ve'l-Kanûn* 36/1 (2009), 171-186.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım., 2003.
- Buhârî, Abdulaziz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr 'an usûl-i Fahri'l-İslam el-Pezdevî*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 4 Cilt. Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2009.
- Cessâs, Ebu Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. thk. 'Uceyl Casim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, 1994.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah en-Nisâbü'rî. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. thk. Abdulazîm Mahmud ed-Dîb. 2 Cilt. Mısır: Daru'l-Vefâ, 2012.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah en-Nisâbü'rî. *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdulazîm Mahmud ed-Dîb. 20 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007.
- Çöklü, Ramazan. *Fıkıh Usûli Edebiyatında Mücmel ve Mübeyyen -Cessâs, Bâkallânî ve Kâdî Abdülcebbâr Mukayesesi-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, 2001.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Avâme. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1998.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahrü'l-muhîd fî't-tefsîr*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar. 2 Cilt. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2. Basım, 2012.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mî'yârü'l-ilm fî'l-mantık*. thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- Gelenbevî, İsmail Efendi. *Burhânü Gelenbevî*. Dersaadet: Matbaatü Osmâniyye, 1310.

- Hafnavî, Muhammed İbrahim. *Eseru'l-icmâl ve'l-beyân fi'l-fikhi'l-İslâmî*. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1992.
- Hamza, Usâme Muhammed Abdülazîm. *Esbâbü'l-icmâl fi'l-kitâb ve's-sünne ve eseruhâ fi'l-istinbât*. b.y.: Dâru'l-Feth, 1991.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed. *el-İstizkâr li-mezahibi fukahâi'l-emsâr ve ulemâi'l-aktâr*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 30 Cilt. Dimeşk: Daru Kuteybe, 1993.
- İbn Emîru Hâc, Şemsüddîn el-Halebî. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Hibbân, Alâuddin Ali İbn Balbân el-Fârisî. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1993.
- İbn Hişâm, Abdullah b. Yusuf el-Mısrî el-Ensârî. *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyeti İbn-i Mâlik (Uddetü's-sâlik ile)*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Kâfî*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 6 Cilt. y.y.: Dâru Hecer, 1997.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. thk. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdulfettâh Muhammed el-Hılv. 15 Cilt. Riyad: Daru 'Âlemi'l-Kütüb, 1997.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-menâzır fî usûli'l-fıkh*. thk. Şaban Muhammed İsmail. 2 Cilt. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1998.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 3 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2009.
- İbn Melek, Abdullatif. *Şerhu'l-Menâr fî usûli'l-fıkh (Rehâvî-Azmîzâde ve Envârü'l-Halak Haşiyesi ile)*. thk. İlyas Kaplan. 3 Cilt. İstanbul: Şirketü Dâru'l-İrşâd, 2014.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Bidâyetü'l-müctehîd ve nihâyetü'l-muktesîd*. thk. Mâcid el-Hamevî. 4 Cilt. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1995.
- İbn Serrâc, Ebû Bekir Muhammed b. Süheyl. *el-Usûl fî'n-nahv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1996.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebü's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Tâhir Ahmed ez-Zâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsî. *et-Tahrîr fî usûli'l-fıkh*. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1351.
- İbnü'l-Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh. *el-Mübdî' şerhu'l-Mukni'*. thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şafiî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

- İltaş, Davut. *Fıkıh Usûlünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs. *ez-Zahîre*. thk. Muhammed Haccî. 14 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs. *el-Furûk*. thk. Halîl el-Mansûr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım., 2009.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebü Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâi'u's-Sanâi' fî tertîbi's-Şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım., 1986.
- Kaya, Mahmut. "Mürekkeb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/45-46. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Koca, Ferhat. "Mücmel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed. *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf 'alâ mezhebi'l-İmâmî'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. 12 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Sünnetü'l-Muhammediyye, 1956.
- Merginânî, Burhânüddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi (Leknevî Şerhi ile)*. 8 Cilt. Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2. Basım, 2008.
- Mevsîlî, Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr*. thk. Muhammed Adnân Dervîş. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1418.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmî'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 1991.
- Nehhâs, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî. *İ'râbü'l-Kur'ân*. thk. Züheyr Gâzî Zâhid. 5 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım., 1985.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Tefsîru'n-Nesefî: Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-tevîl*. thk. Yusuf Ali Bidevî. 3 Cilt. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 2011.
- Nevevî, Ebü Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Kitâbü'l-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzebe li's-Şîrâzî*. thk. Muhammed Necîb el-Muti'î. 23 Cilt. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.
- Nevevî, Ebü Zekerîyyâ Yahya b. Şeref. *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftîn*. thk. Halil Memûn Şeyhâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2006.
- Pezdevî, Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed. *Kenzü'l-vusûl ilâ marifeti'l-usûl (Tahrîcu Ehâdisu Usûl'i-Pezdevî ile)*. nşr. Mîr Muhammed Kütüphanesi. Karaçi: y.y., ts.
- Râzî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *el-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Râzî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 3. Basım., 1420. <https://ketabonline.com/ar/books/17784>

- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Serahsî, Ebû Bekir Şemsül-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2005.
- Serahsî, Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Beyrut: Darü'l-Marife, 1989.
- Sezgin, İsmail Hakkı. *İcmal ve Kur'an'daki Mücmelin Sünnetle Beyanı*. Erzincan: Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Sûsî, Ebu't-Tayyib. *Şerhu Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-furû 'ale'l-usûl*. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr. 8 Cilt. Ezher: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1961.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *İrşâdü'l-fuhûl*. thk. Ebu Hafs Sami b. el-Arabi. 2 Cilt. Riyad: Darü'l-Fazîle, 2000.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Câmiu's-sağîr (en-Nâfiu'l-kebîr şerhi ile)*. Pakistan: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, 1990.
- Şîrâzî, Ebu İshak İbrahim b. Ali el-Fîrûzâbâdî. *el-Lüma' fî usûli'l-fikh*. thk. Muhyiddîn Dîb Misto - Yusuf Ali Büdeyvi. Dimeşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1995.
- Şîrbînî, Şemsüddin Muhammed b. el-Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc*. thk. Muhammed Halil İtânî. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Marife, 5. Basım., 2014.
- Şûşâvî, Ebû Ali Hüseyin b. Ali er-Recrâcî. *Ref'u'n-nikâb 'an Tenkîhi's-Şihâb*. thk. Ahmed es-Serrâh - Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli' âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 16 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1971.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu meâni'l-asâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Tavîle, Abdulvehhâb Abdüsselâm. *Eserü'l-lüga fî ihtilâfi'l-müçtehidîn*. Kahire: Darü's-Selâm, 2. Basım, 2000.
- Teftâzânî, Sadüddîn Mesud b. Ömer. *Şerhu't-Telvîh ala't-Tavdîh*. thk. Zekeriya Umeyrât. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Tertûrî, Hüseyin Mûtâvi Hüseyin. *el-Müşterek ve delâletuhu ala'l-ahkâm*. Mekke: Câmiatü el-Melik Abdülaziz, Külliyyetü's-Şerîa ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1400.
- Tilimsânî, Muhammed b. Ahmed b. Alî. *Mesârâtü'l-ğalat fî'l-edille (Miftâhu'l-vusûl'ün içinde)*. Suudi Arabistan: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1998.

- Tilimsânî, Muhammed b. Ahmed b. Alî. *Miftâhu'l-vüsûl ilâ binâ'i'l-furû' ale'l-usûl*. Suudi Arabistan: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1998.
- Tûfî, Necmüddin Ebü'r-Rebî Süleyman b. Abdilkavî. *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Yeşilyayla, Şeyma. *Dilin Vaz'ı ve İctihatlara Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Abîkân, 1998.
- Zencânî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Tahrîcü'l-furû' ale'l-usûl*. thk. Muhammed Edîb Sâlih. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 4. Basım., 1982.
- Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır. *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkıh*. thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar. 6 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve Ş-Şuûni'l-İslam, 2. Basım, 1992.